

EKONOMSKA PODLOGA DOGAĐAJA 1903. U HRVATSKOJ

Rudolf Bičanić

Godine 1903. nastala je u Hrvatskoj gotovo revolucionarna situacija. Nije se moglo vladati redovitim sredstvima vladanja. Nastali su nemiri i pobune protiv autoriteta vlasti, i ona se morala osloniti na otvorenu silu. Proglašen je bio prijeviki sud u mnogim krajevima, vojna posada u Zagrebu bila je pojačana, na ulice Zagreba izvedena je vojska, a austrijska ratna mornarica poduzela je izvanredne mjere sigurnosti.

To je bila, poslije revolucionarnih događaja 1848. koji su slomili feudalizam kao vladajući poredak u Hrvatskoj, druga revolucionarna situacija. Prva je bila 1883, kada su također nastali nemiri u velikom dijelu Hrvatske koji su doveli do dvadesetogodišnjeg Khuenova režima.

Postavlja se pitanje što je pokrenulo mase naroda u taj pokret 1903. i zašto je on nastao. Koje su se promjene dogodile u društvenoj strukturi da su se razvile sile koje su dovele do tolike napetosti, da nastane gotovo revolucionarna situacija? Kakav je i kolik bio njihov učinak i kakve su bile posljedice toga pokreta?

Naša je zadaća u tom kompleksnom zbivanju dati društveno ekonomsku analizu toga vremena.

Problem odnosa ekonomskih ciklusa (poteza-kriza-depresija-stagnacije) i ritma političkih ciklusa (revolucionarne-kontrarevolucionarne situacije) nije u teoriji društvenih nauka dovoljno ispitan. Ne znamo kakva konkretna uzročna veza među njima postoji i nemamo instrumenata pomoću kojih bismo je znali mjeriti. No može se zamisliti da će se naći metode za egzaktnije ustanovljenje mjerenja međuzavisnosti ritma političkih i ekonomskih ciklusa. Moramo odmah upozoriti da ta veza nije tako direktna niti po vremenu niti po intenzitetu, kako se to rado vulgarizira. Iako ekonomska zbivanja određuju zbivanja u društvenoj nadgradnji, to se događa samo u konačnoj liniji — kako kaže Engels. A dužina i intenzitet djelovanja konačne linije može kod jednih ekonomskih faktora biti veoma duga i posredna i osjećati se desetke ili čak stotinjak godina (npr. opustošenje šuma), kod drugih može biti neposrednija i izvršiti taj učinak za nekoliko mjeseci, tjedana ili sati (npr. pad vrijednosti na burzi kao početak ekonomske krize). Takvo različito djelovanje ekonomskih faktora dovodi također do izvjesne autonomnosti političkog ciklusa.

U nedostatku razrađenijih i egzaktnijih metoda mi smo naš zadatak ograničili još više i postavili sebi tri zadatka: 1. Želimo ispitati, kakve su se dugoročne promjene u društveno ekonomskoj strukturi hrvatskog društva dogodile da se akumulira napetost koja je dovela do eksplozije 1903. 2. Kakve ekonomske posljedice je politički sistem nagodbe imao za Hrvatsku do 1903?

3. Ima li neposrednih kratkoročnih ekonomskih uzroka koji su mogli utjecati na izbijanje događaja 1903. u Hrvatskoj?

I. Strukturne promjene u ekonomici Hrvatske i Slavonije

Da bismo razumjeli ekonomsku situaciju u Hrvatskoj na početku XX stoljeća moramo voditi računa o činjenici da je ekonomika Hrvatske i Slavonije prošla u drugoj polovici XX st. kroz tri velike strukturne krize: 1) kriza prijelaza iz feudalnog na kapitalistički agrar; 2) kriza trgovine i saobraćaja zbog izgradnja željeznica; 3) velika evropska agrarna kriza.

Iza ukinuća kmetstva nastupila je teška ekonomska kriza prilagođavanja hrvatskog gospodarstva, osobito poljodjelstva, uvjetima kapitalističkog načina gospodarenja u agraru. Umjesto tlake, kojom se obrađivala vlastelinska zemlja, trebalo je prijeći na rad s najamnim radnicima koje je valjalo plaćati novcem. Mnoga se feudalna gospoda nisu mogla preorijentirati na nov način gospodarenja i propadala su, neka brže, druga polaganije. Taj proces likvidacije feudalne organizacije proizvodnje vršio se postepeno i poslije 1848. sa sve jačim slabljenjem preostalih feudalnih elemenata. No on se u svojim tragovima zadržao veoma dugo, sve do 1946. Prijelaz od feudalnog na kapitalistički veleposjed dovodio je često do promjene u osobama vlasnika imanja, a i do cjepkanja veleposjeda na dva načina. S jedne strane propadali su feudalni veleposjedi, a njihovu zemlju su kupovali seljaci. Često su u taj posao bili uključeni posrednici (pojedinci i bande), koji su za jeftin novac kupovali prezadužena plemićka dobra, a zatim ih parcelirali i u sitnim komadima po visokim cijenama preprodavali seljacima, gladnim zemlje. Tako su, »seljačke kolibe pojele gospodarske dvorce«.

S druge strane, taj proces adaptacije veleposjeda kapitalističkim uvjetima proizvodnje vršen je prodajom od strane onog koji je bio nesposoban da gospodari u novim uvjetima, tj. promjenom u osobama vlasnika. Mjesto različitih plemićkih obitelji zauzimali su novi vlasnici — trgovci, advokati, gospodarski upravitelji, općinski bilježnici i dr., koji su se znali prilagoditi kapitalističkom načinu gospodarenja (jer su i sami potekli iz građanske klase), s manjim potrebama i manje široke ruke.

A seljačka gospodarstva, oslobođena kmetskih podavanja, bacila su se na bolje obrađivanje vlastite zemlje. Za to je trebalo činiti relativno znatne investicije: povećanje broja stoke, izgradnju gospodarskih zgrada i kuća za stanovanje, poboljšanje gospodarskih oruđa i nabavljanje strojeva. K tome je došao pojačani pritisak državnog fiskusa da se plaćaju uvećani porezi u novcu, uvećani s otplaćivanjem zemaljskih rasteretnica (obveznica za otkup od kmetskih podavanja) koje se zavuklo sve do 90-tih godina, i pritisak ponude na tržištu industrijske robe. Sve je to izazvalo pojačanu prodaju robe na tržištu, čemu seljak nije bio vičan; niti je znao trgovati, a niti proizvoditi za tržište. Najintenzivniji dio toga procesa prilagođavanja trajao je dugo i vukao se do konca stoljeća.

Ta je kriza u većoj ili manjoj mjeri pogađala sve zemlje koje su se oslobodile kmetstva 1848. No za Hrvatsku, relativno zaostalu, s manjim brojem kapitalističkih elemenata razvijenih za vrijeme feudalizma (nego što ih je npr., imala Austrija ili Češka) proces prilagođavanja bio je relativno teži.

Druga je strukturna kriza hrvatske ekonomike specifična; pogodila je samo Hrvatsku i to najviše njezin južni dio od Siska do mora. Ta je kriza u vezi s građenjem željeznice Sisak—Zidani Most—Trst; ona je prekinula žilu kucavicu Hrvatske tranzitne trgovine žitom, drvom i zemaljskim plodinama, koja se razvila osobito od sedamdesetih godina XVIII st. i cvala do 1862. Tada je naglo propala otvaranjem spomenute željezničke veze. Čitav promet koji je Dunavom, Savom i Kupom preko Siska i Karlovca do Rijeke i Senja vezao Podunavlje s Jadranom, pao je u roku od nekoliko godina od dva milijuna centi na svega 500 hiljada centi. Ta je trgovina bila organizirana na osobit način i zapošljavala velik broj ljudi. Veoma mnogo lađara, splavara, lučkih radnika, brodarskih majstora i radnika (oko 100 u Sisku i Jasenovcu), zatim mnogobrojnih kirijaša koji su prevozili robu od Karlovca do Rijeke, lučkih radnika u Rijeci, mornara i brodogradilišnih radnika ostalo je bez posla a preko njih i svi oni koji su živjeli od potroška njihove zarade kao gostioničari, obrtnici itd. Troškovi su te trgovine tranzita bili tako veliki da je za žito više dobio hrvatski prevoznik nego banatski proizvođač. A najviše su stradali najveći korisnici — trgovci koji su ostali bez trgovine i zarade. Oni u najvećem broju slučajeva nisu mogli shvatiti revolucionarno značenje novoga prevoznog sredstva i nisu se znali orijentirati na nov način trgovanja, nego su propadali i gubili akumulirane imetke. To je imalo reperkusija i u hrvatskoj politici.

Nije teško shvatiti da je Stranka prava, ta radikalna malograđanska stranka, imala svoj početak i najjače uporište baš u Gorskom Kotaru i u Hrvatskom Primorju, kraju gdje je građanski elemenat bio relativno najrazvijeniji. Njezin radikalizam objašnjava možda baš činjenica da je to bila grupa građanstva u propadanju. Možda bi se moglo objasniti i onu formalističku i državnu sterilnost starčevićanstva upravo činjenicom da ga je najprije nosila generacija malograđanske međuklase koja je ekonomski propadala baš u početno vrijeme pokreta.

Čitava ugarskohrvatska nagodba, odnosno veoma slab otpor Hrvata i neodlučnost u njihovu opredjeljivanju prije Nagodbe može se, po našem mišljenju, objasniti uvelike tim ekonomskim momentom. Hrvatska, koja je relativno prosperirala s procvatom trgovine 1848, i koja je imala snage da navijesti rat ugarskoj vladi, bila je 1857. osiromašena zemlja, potresena s gornje dvije krize.

Treća je kriza u Hrvatskoj bila velika evropska agrarna kriza koja je trajala duge 22 godine, od 1873. do 1895, a uvelike je djelovala i na ekonomsku strukturu Hrvatske. To je bila kriza adaptacije evropske agrikulture na promijenjene prilike koje su nastale priključenjem velikih američkih prostora svjetskom tržištu zbog izgradnje željeznica i upotrebe parobroda.¹ Ona je izazvala u Hrvatskoj dugoročno padanje cijena agrarnih proizvoda povezanih sa svjetskim tržištem; uvećanje prodaje agrarnih proizvoda da se uvećanjem volumena nadoknadi gubitak zbog pada cijena i postigne veći utržak; poja-

¹ Tu sam krizu obradio u raspravi »Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873. g.«. Kriza je izbila u Beču u svibnju 1873. a Hrvatski je sabor prihvatio reviziju nagodbe 5. IX 1873.

čanu sječu i izvoz drva; bijeg stanovništva sa sela u gradove; propadanje feudalnih vlastelinstava i ubrzanu diobu kućnih zadruga.

Ta je kriza započela glasovitim bečkim krahom, tj. slomom tečaja vrijednosnih papira na bečkoj burzi 1873. Blizina žarišta krize bila je uzrokom da je ona teško pogodila i Hrvatsku. Mnogi imeci u Hrvatskoj izgubljeni su u prvoj fazi krize, a to je i razlog da su se neki političari, kao Ivan Vončina pridružili Mažuranićevu nagodbenjačkom režimu, koji je također počeo 1873. Od g. 1895. nastupila je faza oporavljanja i ekonomskog prosperiteta.

Pored tih dugoročnih strukturnih kriza još je bilo i cikličkih kapitalističkih kriza. Hrvatska je ušla u period kapitalističkog razvoja kada se pojavljuju i kapitalističke cikličke krize kratkoročnog značaja. U Hrvatskoj možemo izraziti učinak takve krize prvi put promatrati 1857. kada je izbila prva svjetska ekonomska kriza. Te su se cikličke ekonomske krize u svijetu povraćale gotovo u pravilnim vremenskim razmacima: 1866, 1873, 1882, 1890. pa 1900. i kasnije 1907, itd. Svaka je od njih imala veći ili manji efekat i na ekonomiku Hrvatske.

I godine 1900. izbila je također ciklička ekonomska kriza. Od 1897. započela je faza poleta, koja je trajala do druge polovice 1900. Pod konac te godine izbila je ekonomska kriza koja je započela u Sjevernoj Americi, a očitovala se jače na novčanom i finansijskom tržištu nego na industrijskom. Ta je kriza prešla i u Evropu, pa je Englesku pogodila potkraj 1900, a Njemačku 1901 (stečajem velike Leipziške banke). Kriza se produžila u depresiju koja je potrajala sve do kraja 1904. Na tu ćemo se krizu i njezin utjecaj na događaje 1903. g. još povratiti.²

Čitav period od 1895. do 1914. doba je najvišeg uspona kapitalizma u svijetu u njegovoj liberalnoj ili industrijskoj fazi razvoja. Također je i agrar izišao iz dugotrajne krize i sakupljao snage za novi prosperitet koji će zapravo potrajati do 1926.

II Ekonomika Hrvatske na prijelazu XIX/XX stoljeća

I ekonomski razvoj Hrvatske pokazuje isto takve znakove oporavljanja od duge krize iza 1895. Nastaje nagli razvoj proizvodnih snaga na svim područjima. On se zbiva u kapitalističkoj društveno-ekonomskoj formaciji i znači najjači razvoj kapitalističkih odnosa. Ta je formacija sastavljena od ovih elemenata:

1. ostataka feudalizma (najviše veleposjeda, različitih preostalih privilegija feudalne gospode u Saboru, u poreznom sistemu itd.);
2. sektora naturalno-patrijarhalne ekonomije (ostataka prvobitne zajednice kao kućne zadruge, zemljišnih zajednica, imovnih općina itd.);
3. sektora proste robne seljačke proizvodnje (seljaka koji prodaju proizvode za tržište);
4. sektora proste robne proizvodnje u gradu (obrtnici, slobodne profesije itd.);

² O toj krizi vidi Schumpeter, *Business cycles*, I. 95, i Varga, *Mirovije ekonomičeski krizisi 1848. do 1934*, Moskva 1937, 241—279.

5. kapitalističkog sektora kao dominantnog sektora (industrija, banke, trgovine na veliko, riječni i pomorski saobraćaj itd.).³

Nije ovdje mjesto da dajemo čitavu detaljnu društveno ekonomsku analizu, nego ćemo taj ekonomski razvoj pratiti u nekoliko najvažnijih njegovih pojava.

Taj razvoj proizvodnih snaga opažamo svuda u Hrvatskoj, ali ne s jednakim intenzitetom i tempom. Najjači je i najbrži u kapitalističkom sektoru koji se naglo širi, brže nego ostali sektori koji ne rastu tako brzo kao kapitalistički sektor, ili čak opadaju (feudalni ostaci).

Pri tom ne smijemo gubiti iz vida da porast kapitalističkih odnosa ne znači samo jačanje kapitalističke klase i akumulacije kapitala nego istodobno i proces stvaranja proletarijata, tj. proletariziranje seljaka, malih obrtnika itd. Dakle, kada kažemo ekonomski napredak, onda to nije neki napredak svih u apsolutnom smislu, nego konkretni napredak tj. u konkretnim uvjetima kapitalističke društveno ekonomske formacije, tj. napredak kapitalizma u Hrvatskoj.

1. Agrarna proizvodnja

U agrarnoj ekonomici na prvome mjestu moramo istaći uvećanje agrarne proizvodnje.

Ukupna površina poljoprivredne površine nije se uvećala mnogo od 1895. do 1905 (tabela 1). Isto tako i površina oranica pokazuje relativno malo uve-

Tabela 1.

RAZVEDBA TLA PO VRSTAMA GOJITBE

		1895.	1905.
Cijela površina u jutrima		7 390 769	7 391 202
Oranica i vrtova	Jutara	2 480 378	2 542 738
	%	33,55	34,40
Livada	Jutara	775 208	760 695
	%	10,51	10, 29
Vinograda	Jutara	73 462	74 357
	%	1,00	1,01
Pašnjaka	Jutara	1 012 761	1 000 953
	%	13,70	13,54
Šuma	Jutara	2 641 209	2 614 495
	%	35,72	35,37
Trstika i ribnjaka	Jutara	5 580	5 045
	%	0,08	0,07
Cijelo produktivno tlo	Jutara	6 988 598	6 998 283
	%	94,56	94,68
Neproductivno tlo	Jutara	402 171	392 919
	%	5,44	5,32

Statistički godišnjak ... I, 382.

³ O teoriji društveno ekonomskih formacija vidi moja Predavanja iz ekonomike FNRJ, I. svezak.

ćanje od 2 do 3 posto, ma da je to u apsolutnom smislu visok postotak za svega deset godina. To znači da je obradiva površina već bila uglavnom stabilizirana. Ali u poredbi s promjenama u vrstama kultura pokazuje se upravo radikalna promjena, npr. kod žita. Opća je tendencija da žita za domaću kućnu potrošnju opadaju, a vrlo brzo rastu tzv. robna žita. Proizvodnja se koncentrira sve više na pšenicu i kukuruz. Raž i suražica, heljda i pir pali su u samih deset godina na jednu trećinu do jedne polovice sjetvene površine, a pšenica i kukuruz su znatno porasli. Tabela br. 2 pokazuje taj veliki porast. Dok

Tabela 2.

PORABA ORANICA I VRTOVA (GLAVNI USJEVI)
U KRALJ. HRVATSKOJ I SLAVONIJI GOD. 1895. I 1905.

Vrste žitarica	1895.		1905.	
	Površina u jutrima po 1.600 []°	% od cijele površine oranica i vrtova	Površina u jutrima po 1.600 []°	% od cijele površine oranica i vrtova
Pšenica	408 843	16,48	530 520	20,86
Raž	166 788	6,73	134 436	5,29
Suražica	86 427	3,48	64 369	2,53
Kukuruz	631 094	25,44	695 602	27,36
Heljda	11 617	0,47	6 645	0,26
Pir	10 482	0,42	8 926	1,16
Krumpir	104 305	4,21	125 701	4,95

Statistički godišnjak... I, 385

je ukupna površina oranica porasla svega za 2 do 3 posto, površina pod pšenicom je porasla na indeks 130 u deset godina (od 1895. kao baze = 100). Kukuruz pokazuje nešto manji porast (109), iako ostaje glavna žitarica. Isto tako bilježi znatan porast i krumpir, ta značajna biljka za prvu intenzifikaciju agrikulture.

S druge strane, proces sužavanja ugara dalje se nastavlja. Oranice pod ugarom pale su u deset godina na manje od dvije trećine prijašnje površine. Ugar je od 390 000 jutara 1890. pao do 1905. na 182 000 jutara, dakle se više nego prepолоvio (Tab. 2a).

Tabela 2a.

Ugar u jutrima zeleni crni	1890.	1905.
		390 318
		182 310 Svega

Statistički godišnjak... I, 385.

Vrijednost ukupne ratarske proizvodnje također je znatno porasla. Ukupna agrarana proizvodnja u Hrvatskoj vrijedila je 1896. 223 milijuna kruna, a do prvih godina XX st. digla se na 340 do 350 milijuna kruna ili za 130 mi-

lijuna kruna. Indeks pokazuje za deset godina uspon od 100 na 158. To svjedoči o velikim rezultatima u porastu agrarne proizvodnje i njezine vrijednosti, ako se radi o općem porastu svjetskih cijena i o godinama dobre žetve (1905).

Tabela 2b.

STATISTIČKI GODIŠNJAK KRALJEVINA HRVATSKE
I SLAVONIJE I, 1905, ZAGREB 1913, str. 415

Ukupna agrarna proizvodnja u Hrvatskoj vrijedila je:

1896. god.	222 886 000	kruna
1900. „	267 566 000	„
1901. „	310 409 000	„
1902. „	282 929 000	„
1903. „	339 325 000	„
1904. „	318 992 000	„
1905. „	352 839 000	„

Specijalno treba istaći problem vinograda kao veoma važan za hrvatsku poljoprivredu. Vino je proizvod koji ima veliku robnost; od ukupne proizvodnje relativno mnogo se prodaje za novac. Vinogradarstvo je u Hrvatskoj potkraj XIX st. bilo pogođeno bolestima, peronosporom i oidiumom, koje su staru hrvatsku lozu gotovo uništile i nanijele goleme štete vinogradima. U mnogim krajevima trebalo je obnavljati čitave površine pod vinogradima i zasađivati novom američkom podlogom. A to je veoma skupa investicija i dugotrajan proces. U čitavim kotarevima je obnova vinograda bila tako velik izdatak da su mnogi iseljenici pošli u Ameriku samo zbog te katastrofe vinograda kako bi iseljeničke uštede investirali u obnovu vinograda. To je bio osobito slučaj u hrvatskom Prigorju (kotar Jaska).

Tabela 3.

	Američka loza	Domaća loza	U svemu	Ukupna vrijed- nost vinogradar- ske proizvodnje
	U j u t r i m a			U k r u n a m a
1891.	—	105 977	105 977	5 667 506
1892.	125	98 588	98 713	5 656 562
1893.	635	90 866	91 501	5 683 758
1894.	2 425	76 764	79 189	7 608 454
1895.	3 739	70 185	73 924	9 087 824
1896.	8 098	65 466	73 564	4 111 512
1897.	11 677	61 173	72 850	7 325 090
1898.	17 514	51 553	69 067	7 027 290
1899.	19 838	50 427	70 265	12 440 196
1900.	21 412	45 290	66 702	11 190 864
1901.	24 916	39 237	64 153	15 093 111
1902.	28 616	37 439	66 055	16 237 271
1903.	32 414	35 615	68 029	15 240 911
1904.	36 511	35 203	71 714	22 021 802
1905.	38 855	35 502	74 357	21 073 773

Statistički godišnjak ... I, 427

Godišnji prosjek — 1896—1900. = 8 418 990 kruna

Godišnji prosjek — 1901—1905. = 17 933 374 kruna

Tabela br. 3. pokazuje proces propadanja vinograda i njegove regeneracije. Godine 1891. je površina pod vinogradima domaće loze iznosila 106 000 jutara. Ona je naglo padala do 1903. Za samih 12 godina domaća je loza spala na 35 000 jutara. Zatim je pad zaustavljen i čak je nastupilo neko oporavljanje, ali se pad kasnije opet nastavio, sve do svjetskog rata. Godine 1891. započinje proces regeneracije vinograda koji se brzo razvija. Površina vinograda s lozom na američkoj podlozi naglo raste i 1904. premašuje površinu vinograda domaće loze. Tako je ukupna površina pod vinogradima dosegla najnižu točku 1901. i otada počinje brz uspon ukupne površine. Borba protiv spomenutih bolesti je toliko uspjela da je ukupna vrijednost vinogradarske proizvodnje koja je spala 1896. na svega 4 mil. kruna, porasla do 1902. na četverostruko. Ta vrlo promjenljiva i riskantna kultura pokazuje da se godišnji prosjek iz petogodišta 1895—1900. do idućeg petogodišta povećao na više nego dvostruko, tj. od 8 na 18 milijuna kruna. Ta je kriza vinograda preboljena do 1902. i tada je nastupilo znatno poboljšanje.

Vrlo važna grana gospodarstva, stočarstvo, pokazuje isto znake napretka. Nema statističkih podataka kakvo je povećanje broja stoke uslijedilo od 1895. do 1903, ali se to može zaključiti iz podataka o trgovini stokom. Raspoložemo podacima o broju dognane stoke na sajmove i koliko je od toga prodano, zatim o broju stoke izvezene u inozemstvo (i u austrijsku polovinu Monarhije), te podatke o klanju stoke u javnim klaonicama (Tab. 4, 5 i 6). U deset go-

Tabela 4.

PROMET MARVINSKIH SAJMOVA U KRALJEVINAMA HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1901—1905.

	Goveda			Konja		
	Dotjerano	Prodano		Dotjerano	Prodano	
		Apsolutni brojevi	u % dogona		Apsolutni brojevi	u % dogona
1901.	1 287 923	444 673	34,53	346 721	69 232	19,97
1902.	1 240 010	489 126	39,45	280 179	71 412	25,49
1903.	1 436 931	585 541	40,75	311 514	77 062	24,74
1904.	1 245 126	477 007	38,31	281 999	80 525	28,56
1905.	1 295 854	514 788	39,73	278 540	78 446	28,16

	Ovaca			Krmadi		
	Dotjerano	Prodano		Dotjerano	Prodano	
		Apsolutni brojevi	u % dogona		Apsolutni brojevi	u % dogona
	196 942	99 995	50,77	1 175 310	447 290	38,06
	191 758	100 067	52,18	1 086 793	467 987	43,06
	206 132	114 072	55,34	1 023 954	446 937	43,65
	190 494	105 117	55,18	1 051 801	408 518	38,84
	196 372	107 125	54,55	1 127 379	482 894	42,83

Statistički godišnjak ... I, 448.

Tabela 5.

IZVOZ STOKE IZ TERITORIJA KRALJ. HRVATSKE
I SLAVONIJE 1896—1905.

	Vrsta stoke				
	Goveda	Konja	Krmadi	Ovaca i koza	Peradi
1896.	53 723	?	89 799	17 278	—
1897.	54 965	?	115 736	17 572	—
1898.	73 986	?	125 325	18 565	—
1899.	88 962	?	126 082	22 360	—
1900.	87 847	12 511	127 253	27 162	—
1901.	104 132	25 260	148 243	36 859	—
1902.	117 912	49 437	138 114	48 141	—
1903.	137 869	21 331	140 014	59 296	25 760
1904.	141 897	15 954	143 992	61 429	22 226
1905.	153 770	10 189	211 087	65 505	22 522

Statistički godišnjak... I, 455.

Tabela 6.

Podaci o klanju goveda		Podaci o klanju krmadi
1901.	100 436	74 413
1902.	106 220	81 426
1903.	110 003	76 880
1904.	102 554	83 366
1905.	112 766	98 049

Statistički godišnjak... I, 456

dina 1896—1905. izvoz se goveda u inozemstvo potrostručio, tj. od 54 000 skočio je na 154 000 komada. Podaci o klanju goveda pokazuju kroz pet godina (1901—1905) porast od 13 posto. Na sajmovima je procenat prodane stoke varirao veoma usko, od 34,5 do 40 posto, što predstavlja velik procenat za tu vrstu trgovine. Dogon je stoke ostao približno isti, ali se broj prodanih glava uvećao. Vidjet ćemo kasnije zašto je porastao osobito 1903.

Isto tako pokazuje i tržište svinjama napredovanje. Broj izvezenih svinja u inozemstvo je porastao od 90 na 211 hiljada komada od 1896. do 1905. Dogon na sajmove pokazuje priličnu stabilnost, ali i tu prodaja dognanih svinja raste. Raste osjetljivo i broj zaklanih svinja u javnim klaonicama.

Svi podaci pokazuju znatno uvećanje domaće i stranog tržišta za našu stoku.

Na tržište konja djelovala je s jedne strane sve veća potreba konja koji zamjenjuju volove kao radna stoka za intenzivnije ratarstvo. S druge strane je i izvoz konja zbog burskog rata (1899—1902) držao visoke cijene konjima sve do 1903. Poslije toga rata izvoz je konja naglo pao (od 49 na 21 hiljadu).

2. Promjena posjedovnih odnosa

Teška kriza dovela je do promjena u samoj agrarnoj strukturi što se pokazalo u njezinu drugom dijelu. To se u pravilu događalo kod svake krize, ali je dugotrajnost i složenost utjecaja ove krize, spojena sa strukturnim promjenama i prijelazom iz feudalnog i patrijarhalnog načina gospodarenja na robni i kapitalistički znatno pojačala tu tendenciju.

Dakle, u prvoj fazi druge krize najveće se promjene događaju na robnom tržištu (pad cijena, nemogućnost prodaje robe, napuštanje nekih vrsta proizvodnje, prestanak plaćanja dugova i uvećanje prisilne naplate itd.), u drugoj fazi krize nastupa prilagođivanje gospodarstava novoj ekonomskoj situaciji. Propadaju posve ili djelomice prodaju zemlju i ostala sredstva za proizvodnju oni koji manje ekonomično proizvode, ili koji imaju manje kapitala, a kupuju zemlju oni koji imaju više novčanih sredstava.

Sve te promjene u agrarnoj strukturi očituju se u sve većim promjenama u posjedovanju nekretnina, u većem opterećenju nekretnina, u dijeljenju kućnih zadruga, u iseljavanju i doseljavanju, stvaranju agrarnog proletarijata itd.

Pojava povećanja proizvodnje popraćena je dakle s intenzifikacijom promjena u posjedovnoj strukturi, tj. u punoj mobilizaciji zemlje, koja se očituje u sve većem broju poslova oko kupnje i prodaje zemlje i u djelomičnoj mobilizaciji, tj. u sve većem opterećenju zemlje dugovima i drugim tražbinama.

Da shvatimo promjene oko 1903. u posjedovnoj strukturi treba se prvo upoznati sa samom strukturom posjeda. Prema veoma detaljnom popisu gospodarstava, izvršenom 1895, izgledala je struktura zemljišnog posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji ovako (tab. br. 7):

Tabela 7.

STRUKTURA ZEMLJIŠNOG POSJEDA U HRVATSKOJ
I SLAVONIJI 1895.

Kategorija gospodarstava u jutrima	Posjedi (gospodarstva)		Opseg zemljišta u jutrima	
	broj	postotak	broj	postotak
do 1	53 886	13,24	24 374	0,51
1 do 5	126 289	30,99	370 630	7,95
5 do 10	110 999	27,25	804 805	17,26
10 do 20	81 657	20,05	1 128 312	24,20
20 do 100	33 433	8,21	1 043 890	22,39
100 do 1000	930	0,21	243 444	5,23
preko 1000	209	0,05	1 047 540	22,46
Svega	407 403	100,00	4 662 995	100,00

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I, 1905, Zagreb 1913, str. 337—340.

Osnovno za razumijevanje agrarne strukture onoga vremena jest da postoje zapravo dvije vrste posjeda, dva agrarna načina proizvodnje — seljački i veleposjednički. Oni se ne razlikuju samo po veličini posjeda nego i po samom načinu kako proizvode.

Veleposjedi (računajući posjede iznad 100 jutara kao veleposjed) obuhvaćaju 1 139 posjeda, ili 0,26% svih posjeda. Oni drže u svojim rukama 1 290 000 jutara zemlje ili 27,7 posto površine. Od toga samo 209 posjeda preko 1 000 jutara imaju u rukama preko jedan milijun jutara. Doduše, u taj su posjed uključene i šume koje čine dvije trećine svega zemljišta kod posjeda od preko 1 000 jutara. No ipak, ako uzmemo u račun samo oranice, posjedi preko 100 jutara drže u svojim rukama 311 000 jutara oranice; ili 0,05% posjeda drži 13,2% čitave površine pod oranicama.

Drugi tip posjeda je seljačko obiteljsko gospodarstvo stiješnjeno od veleposjeda na malu površinu zemlje.

Uz taj veleposjed ide i velik broj veoma siromašnih seljaka, poluproletara koji imaju ispod 5 jutara zemlje i moraju ići u nadnicu, u pravilu na veleposjedu. Takvih veoma malih patuljastih posjeda ima 180 000 ili 44 posto svih gospodarstava. Oni drže svega 8,5 posto ukupne površine, ili 9,4 posto oranica.

Srednji seljaci, u kategoriju kojih, zbog velikih obitelji i zadruga, a relativno male intenzivnosti, ubrajamo posjede od 5 do 20 jutara, imaju 47 posto gospodarstava sa 41,5 posto zemlje ili 50 posto oranica. Veliki seljački posjedi od 20 do 100 jutara (treba uzeti u obzir da je riječ o gospodarstvima i kućnim zadrugama s velikim brojem članova obitelji), držali su u svojim rukama na 33 tisuće gospodarstava ili 8,2 posto ukupnog broja 22,4 posto zemlje, ili 27,6 posto oranica.

Prema tome je opća karakteristika na izlazu iz velike agrarne krize stiješnjenost seljaka, s relativno visokim brojem patuljastih posjeda, ovisnih o veleposjedu. Otprilike pola seljaka pripada srednjoj kategoriji s isto toliko zemlje. Malen je broj jakih gospodarstava s tripud više zemlje nego što iznosi prosjek.

Veleposjed je jak po površini, s velikom koncentracijom, osobito naglašenom prema gore.

Ta se posjedovna struktura mijenja s nastankom prosperiteta. Zemlja se uvlači u promet. Za razliku od starih vremena, kada se očevina ili baština nije prodavala, zemlja postaje sve više predmet trgovine, a uspjeh jednih i neuspjeh drugih u gospodarenju na nov način (vještina trgovanja i prilagođavanje proizvodnje potrebama tržišta) pojačava u doba prosperiteta prijenos zemlje na ekonomski jače. Promatrajući taj proces u cjelini vidimo, prije svega, da se ubrzava promjena u posjedu nekretninama kako su ga zabilježile gruntovnice. Takvih je promjena bilo prosječno na godinu u petogodištu 1886—1890. 28 000. a od 1901. do 1905. već 52 000. Porast je bio osobito intenzivan poslije 1900. Po vrijednosti nekretnina, on je u istom razdoblju gotovo podvostručen; porastao je od 24 na gotovo 48 mil. kruna (Tab. 7a).

Promjene u opterećenju nekretnina pokazuju još jači intenzitet. Čovjek se, prije nego zemlju proda, zadužuje za zemlju. Zato taj proces zaduživanja pokazuje očigledno jači intenzitet. Broj upisa tereta u zemljišne knjige porastao je od 8 700 hiljada u petogodišnjem prosjeku 1886—1890. za dvadeset godina (1901—1920) na 22,7 hiljada. U prvom petogodištu opterećenje je iznosilo 14,7 mil. kruna, a u posljednjem je ukupan iznos porastao na 23,3 mil. kruna prosječnog opterećenja.

Tabela 7a.

STATISTIČKI GODIŠNJAK KRALJEVINA HRVATSKE
I SLAVONIJE I, 1905, ZAGREB 1913, str. 351

Promjena u posjedu nekretnina (prosječno):

1886—1890. god.	28 016
1901—1905. „	51 981

Vrijednost nekretnina (prosječno):

1886—1890. god.	23 965 000	kruna
1891—1895. „	34 940 000	„
1896—1900. „	31 265 000	„
1901—1905. „	47 642 000	„

Značajno je još i to da se više tereta upisalo negoli brisalo. Dakle, unatoč poboljšanju agrarne proizvodnje nastajalo je veće zaduženje agrara. Razlika između izvršenih upisa i brisanja iznosila je od 1886. do 1890. ukupno 4,9 mil. kruna. Ona je u idućim petogodištima rasla na 8, pa na 9, i u petogodištu 1901—1905. na 13 mil. kruna opterećenja zemljišta. Ako uzmemo samo hipotekarne zajmove u obzir, onda se to još jače očituje. Oni su porasli za 20 godina dva i po puta i dosegli u petogodištu 1901—05. već zamašnu svotu od 35,8 mil. kruna. Agrar se sve više zaduživao.

Pritisak na promjene posjedovnih prilika putem ovrhe ne pokazuje velik porast. Ali ako se uzmu u obzir samo financijske ovrhe za porez, onda se vidi kako je pritisak državnog aparata rastao, ne doduše po veličini svote, ali po broju ljudi koje je izložio ovrsi. Taj je broj porastao od 5,9 tisuća na 7,1 tisuću. Pritisak je povećan na siromašnije slojeve u agraru, što se vidi iz uvećanja broja ovrha a kod razmjerno iste ovršne svote.

Dakle, ekonomske su se prilike poboljšale, a diferencijacija uvećala, tj. socijalne prilike se pogoršale. To nije kontradiktoran, nego logičan tok razvoja. Kada nastupa pojačana akumulacija, onda oni koji imaju sredstava da mogu kupovati zemlju, vrše s jačim efektom pritisak na one koji su ekonomski slabiji. Iako za prosperiteta ima više zaposlenosti, ipak se nadnice nisu toliko poboljšale da bi omogućile akumulaciju i investicije siromašnih u zemlju, stoku ili strojeve (osim od američkih nadnica iseljenika). Svi seljaci bolje prodaju svoje proizvode, ali bogatiji seljaci imaju od toga neproporcionalno veću korist, jer je stupanj robnosti kod njih veći. Pogotovu je veći u odnosu prema onom dijelu proizvoda koji služi za vlastite potrebe. Npr., ako siromašni seljak prodaje samo četvrtinu svoje proizvodnje, a bogati polovinu, onda će posljednji imati više koristi od povišenja cijena. Zato se diferencijacija pojačava u doba prosperiteta; pritisak na ekonomski slabije veći je upravo na izlazu iz krize. Obrnut je slučaj kod kućnih zadruga; one u fazi prosperiteta pokazuju smanjen broj dioba.

Zadruge imaju relativno više zemlje i u doba prosperiteta postizavaju bolji bruto dohodak. Zato ne treba da prodaju zemlju. Nema pritiska na dio; on se javlja tada kada cijene agrarnih proizvoda padaju. Ta je suma njihova bruto prihoda manja u novcu, a novčani tereti relativno teži.

Dakle, stradavao je najviše mali individualni seljak.

Prelaženje posjeda iz ruke u ruku pokazuje statistika promjena u posjedu nekretnina pogodbom. Najviše su porasle u petogodištu 1901. do 1905. promjene do 10 000 kruna (Tabele br. 8. i 9.). Ako uzmemo da se prosječna

Tabela 8.

MIENE U POSJEDU NEKRETNINA S POGODBA I SMRTI PO VRIEDNOSTI
NEKRETNINA GODINE 1886—1905., U KRALJEVINAMA HRVATSKOJ
I SLAVONIJI

Broj promjena u posjedu nekretnina
Pogodbama

Vriednost promjena u krunama	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	Prosje- kom
—100	11 743	12 656	13 342	13 466	12 492	12 739
101—200	5 971	6 513	7 320	7 137	6 817	6 752
201—1000	11 240	12 580	14 024	14 108	13 902	13 171
1001—2 000	2 046	2 480	2 892	3 335	3 752	2 901
2 001—10 000	1 313	1 548	1 820	2 298	2 719	1 940
10 001—20 000	121	152	147	194	275	177
20 001—40 000	59	52	72	81	135	80
40 001—100 000	24	32	30	49	51	37
100 001—200 000	7	3	5	5	13	7
200 001 i pr.	1	11	9	7	11	8

Statistički godišnjak ... I, 355

Tabela 9.

Ukupna vrijednost nekretnina (pogodbama i smrću).

Vriednost promjena u krunama	Vriednost nekretnina u 1000 K					
	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	Prosje- kom
—100	805	877	940	957	874	891
101—200	1 166	1 279	1 391	1 363	1 310	1 302
201—1000	8 056	9 438	10 051	9 496	9 369	9 282
1001—2000	5 098	6 124	6 476	6 621	7 533	6 371
2 001—10 000	8 843	10 204	10 580	11 740	14 281	11 130
10 001—20 000	2 792	3 075	2 966	3 571	4 829	3 446
20 001—40 000	2 607	2 531	3 173	3 075	4 961	3 269
40 001—100 000	2 992	2 730	2 847	3 554	4 439	3 318
100 001—200 000	1 772	678	1 382	909	1 971	1 242
200 001 i pr.	1 275	8 621	9 891	2 587	8 668	6 207

Statistički godišnjak ... I, 355.

cijena zemljišta kretala po jutru oko 1 000 do 1 500 kruna (prosjeak je bio oko 1 150 kruna u petogodištu 1895. do 1900, a u idućem petogodištu oko 1 460 kruna), onda to znači da se radilo o posjedima do 10 jutara zemlje. Nešto manji porast pokazuju prodaje posjeda manjih veleposjeda. Najveće su promjene kod velikih posjeda koji se sve više prodaju) u dvadeset godina se broj promjena utrostručio, dok se kod manjih veleposjeda udvostručio. Po ukupnoj vrijednosti prodanih posjeda vidi se da je ona kod prijenosa dijela malih po-

sjeda (ispod 1000 k) skočila od 6,5 mil. kruna u godišnjem prosjeku na 8,8 mil. kruna. Kod prodaje čitavih posjeda promjene do 10 000 porasla je prometna svota od 7,6 mil. na 12 mil. kruna, a kod većih posjeda (do 100 000 k) od 4,5 mil. na 7 milijuna. Najveći je porast promjena kod veleposjeda. Tu je prodaja nekretnina porasla od 3,2 mil. na 6,3 milijuna kruna.

Ubrzani proces diferencijacije seljačkog posjeda očitovao se je u sve većem broju nadničara i kućnih slugu u poljoprivredi. Njihov je broj rastao vrlo naglo:

	1890.	1900.	1910.
nadničari i sluge — u hiljadama	26	36	47
postotak ekonom. aktivnog stanovništva	2,3	2,8	3,9
indeks	100	138	180

Bilj. 4.

CIELO PRISUTNO ŽITELJSTVO KRALJ. HRVATSKE
I SLAVONIJE PO RAZREDIMA GLAVNOG ZANIMANJA
GOD. 1890. i 1900.

Nadničari bez poblje oznake	1890.	1900.
	7 559	15 036
Kućna služničad	18 101	21 407
U k u p n o	25 660	36 443

Statistički godišnjak... I, 89.

U dvadeset godina porastao je njihov broj u omjeru od 100 na 180 i dosegao blizu 4 posto ekonomski aktivnih stanovnika Hrvatske.

Treba istaći da su jedan dio tih nadničara bili doseljenici iz drugih zemalja (osobito Mađari), a ne samo domaći proletarizirani seljaci.

3. Iseljavanje iz domovine

Uopće je problem kretanja stanovništva počeo opet igrati sve veću ulogu. Obje njegove strane, iseljavanje i doseljavanje, otvarale su važne ekonomsko-političke probleme. Oni su imali svoju jače istaknutu ekonomsku, a također i političku stranu. Obje su bile predmet velikog uzbuđenja u javnosti.

Iseljavanje nije sve do devedesetih godina XIX st. bilo većih razmjera. Otada je počelo veoma zabrinjavati. Broj je iseljenika iz Hrvatske počeo ubrzano rasti upravo pod utjecajem veoma teških prilika za vrijeme velike agrarne krize. Te su strukturne promjene došle na vidjelo u doba prosperiteta poslije 1895. Ljudima je trebalo novaca da mogu plaćati poreze, otplaćivati dugove, zasaditi vinograde i sagraditi kuću, nabaviti stoku, popraviti gospodarstvo i izdržavati obitelj. Osobito je razlog iseljavanju bila parcelacija velikih posjeda u dvojakom smislu: Prvo, nestankom veleposjeda nestalo je mogućnosti zarade za nadnicu, a drugo, seljaci koji su kupili zemlju, trebali su

zaraditi gotov novac za otplatu zemlje. Poteškoća je bila to veća što je parcelirana zemlja bila vrlo skupa i što su rokovi otplate bili kratki ili agrarni kredit neuređen i skup. Mnogi je iseljenik napustio Hrvatsku s namjerom da privremeno ode na rad i da se vrati kući. Mnogi su se i vratili, ali najveći je dio ostao. Godine 1901. uvedena je stroža kontrola nad iseljenicima koje su vrbovali različiti agenti stranih parobrodarskih društava da bi zaradili na njima oni i njihova društva. Kontrola je vršena i nad radom tih agencija. Uvjeti putovanja i snalaženja neorganiziranih ljudi u Sjevernoj Americi nisu bili laki, ali je broj iseljenika ipak rastao. On se kretao ovako: (Tabela br. 10).

Tabela 10.

	Ukupan broj iseljenika	U prekomorske zemlje	Broj povratnika
1901.	8 854	6 898	1 135
1902.	12 046	9 999	1 713
1903.	14 224	12 191	3 211
1904.	5 591	3 596	2 894
1905.	28 059	22 246	2 893

Statistički godišnjak... I, 244, 248, 249.

Karakteristično je za te iseljenike da se njihov broj naglo uvećavao. On se popeo prema službenoj statistici (koja je od 1902. znatno poboljšana) od 8,9 hiljada u 1901. na 12 hiljada u 1902. pa na 14 hiljada u 1903. Najveći je dio odlazio u prekomorske zemlje. No, službena statistika nije bila točna i nije zahvaćala sve one koji su se iseljavali. Osobito je bio čest slučaj nelegalnog iseljavanja, tj. bježanja pred služenjem vojske koje je tada trajalo tri godine.

Očigledne su razlike između naše službene statistike emigracije i američkih statistika imigracije. Trgovačka komora u Zagrebu u svom izvještaju za 1903. navodi da američke statistike pokazuju za 18 mjeseci 1901—02. broj od 46 161 iseljenika iz Hrvatske i Slavonije, dok hrvatska statistika bilježi svega 20 100 ljudi.

Iseljavanje je bilo osobito jako iz nekih pasivnih i vinogradarskih kotara, te iz gradova Varaždina i Osijeka. Od svakih 1000 stanovnika iselilo se u razdoblju 1901—1910. iz kotara

Delnice	32	Ogulin, Pisarovina, Vojnić	14
Crikvenica	22	Karlovac, Topusko	13
Vrbovsko	18	Garešnica, Glina	12
Senj	17		
Jastrebarsko	17		

Iz Slavonije i Srijema iseljavalo se malo ljudi. Najviše je bilo iseljenika iz kotara Ilok (5 promila) i Đakovo (4 promila).

Veliki broj onih koji su išli u inozemstvo na rad sačinjavali su seljaci, polodjelski posjednici. To je razumljivo, jer je »šifkarta« za Ameriku stajala mnogo novaca, a to bezemljaš nije mogao lako skupiti. Od svih iseljenika

bilo je oko četiri petine posjednika seljaka, a jedna petina nadničara. S vremenom je procenat nadničara brzo rastao. Tako je 1905. njihov broj iznosio gotovo toliko koliko i broj posjednika, a kasnije je opet spao u odnosu prema seljacima posjednicima.

Treba također istaći da se među iseljenicima nalazi najveći broj Hrvata i Srba, ali se iz Hrvatske iseljuju također Nijemci i Mađari, i to Nijemaca otprilike dva puta više nego Mađara. Njihov zajednički postotak iznosi oko 10 posto svih iseljenika, a to znači relativno više, nego što je iznosio procenat tih nacionalnosti u Hrvatskoj. Ispočetka je broj povratnika bio veoma malen — oko 10 posto broja godišnjih iseljenika. Kasnije se broj tih povratnika penje na blizu 20 posto od broja onih koji napuštaju Hrvatsku.

Pored nevolje u vlastitom rodnom kraju, Amerika ima sa svojim režimom slobode i demokracije za iseljenike veliku privlačnu moć. Naši iseljenici rade u Americi najteže poslove i imaju najniže plaće. Ipak uspijevaju da uštede i donesu ili pošalju kući novaca. Razlika u uvjetima života i rada očita je. Seljaci opisuju tada Ameriku kao zemlju u kojoj se »jede meso svaki dan« i »ne mora se skinuti šešir ni pred žandarom ni pred gospodinom«. Tako je opisao Ameriku jedan seljak povratnik, govoreći o svom životu u Americi prije prvoga svjetskog rata.

III Razvoj sektora robne proizvodnje u gradu i kapitalističkog sektora

Na izlazu iz krize i taj sektor pokazuje velike promjene u svojim sastavnim dijelovima. One se mogu konstatirati na svim područjima ekonomske aktivnosti.

1. Porast stanovništva uopće, a napose gradskog

Prije svega ubrzano raste stanovništvo u gradovima; to nije samo prirodan porast nego još više porast izazvan migracijom stanovništva u gradove (Tabela br. 11).

Tabela 11.

PORAST GRAĐANSKOG ŽITELJSTVA OD GOD. 1869. do GOD. 1900. U POSTOCIMA, TE FAKTIČNI I NARAVNI PORAST ZA RAZDOBLJE 1891—1900.

Porast ili umanjaj (—) građanskog žiteljstva			Za razdoblje 1891—1900.			
1869. — 1880.	1880. — 1890.	1890. — 1900.	Faktički porast ili umanjaj (—)	Naravni porast viškom poroda ili umanjaj (—) viškom pomora	Faktični porast veći ili manji (—) od naravan	
u %					Apsolutno	u % žiteljstva 1900.
2,79	15,53	9,80	214 356	229 494	— 15 138	— 0,69

Statistički godišnjak... I, 5.

Prosječan porast ukupnog stanovništva kretao se u Hrvatskoj i Slavoniji od 1880-tih godina u pozitivnom smislu. Dok se u 1870-tim godinama opaža priličan zastoj stanovništva, pa čak i nazadovanje, decenij 1880-te pokazuje porast. Za čitavih 12 godina od 1869. do 1880. stanovništvo se Hrvatske i Slavonije uvećalo svega za 2,8 posto. U idućem desetogodištu taj je procenat naglo skočio na 15,5, u desetogodištu 1890—1900 je iznosio 9,8, a da u idućem desetogodištu do 1910. ne bude veći od 8,0 posto na deset godina. Pri tom je veoma karakteristična pojava da je prirodan porast stanovništva, to jest višak broja rođenih nad umrlima, iznosio 325 000, a faktičan porast broja popisanih ljudi bio svega 208 000 ljudi. To znači da je Hrvatska izgubila emigracijom u tih deset godina razliku od 123 000 ljudi ili 5,13 posto svoga stanovništva. No do 1890-tih godina porast je u apsolutnom broju slab i polagan. On naglo raste upravo od tih godina (Tab. 11a). Njegov indeks je u desetogodištu 1880—1890. iznosio svega 104, da se kasnije brzo popne na 118, a godine 1900. na 141.

Tabela 11a.

**PORAST STANOVNIŠTVA U APSOLUTNOM BROJU
OD 1869—1900. GOD.**

	Građansko žiteljstvo	Vojničko žiteljstvo
1869.	1 841 122	?
1880.	1 892 499	?
1890.	2 186 410	15 517
1900.	2 400 766	15 538

Statistički godišnjak... I, 4.

Tabela 11b.

**RAZVITAK BROJA GRAĐ. STANOVNIŠTVA 1880—1900.
U MJESTIMA SA PREKO 2 000 ŽITELJA (PO POPISU 1900)**

	Broj stanovnika	% cijelog žiteljstva
1880.	363 550	19,21
1890.	418 369	19,13
1900.	478 539	19,93

Statistički godišnjak... I, 4.

Porast stanovništva u urbanim aglomeracijama pokazuje jači uspon. Stanovništvo u mjestima iznad 2 000 stanovnika uzima se u mnogim državama kao aglomeracija koja ima karakter gradskog naselja (Tab. 11b). Ta naselja s više od 2 000 stanovnika pokazuju uspon 1900. od 137, a naselja od 10 000 i više žitelja penju se na indeks 147. Veća naselja, dakle, rastu brže od manjih.

Stanovništvo se grada Zagreba podvostručilo (indeks 196), a taj je porast grada uslijedio najviše doseljenjem u grad. Godine 1900. bio je odnos u gradu rođenog i doseljenog stanovništva Zagreba ovakav: (u hiljadama)

godine	u Zagrebu rođenih	doseljenih
1900.	17	40
1910.	24	50

To uvećanje stanovništva gradova i većih naselja je karakteristično. Ljudi idu sa sela u grad da ondje nađu novu egzistenciju, koju im ne može dati više ekonomika sela. Oni idu u grad da ondje budu obrtnici, uče trgovinu, idu u škole itd. No najveći broj čine oni koji traže zarade i posla kao radnici koji nemaju drugo nego svoju radnu snagu. Broj takovih raste, a to znači da je mogućnosti zaposlenja u gradovima i izvan poljodjelstva u porastu. Ali odnos između broja nadničara i slugu, i broja radnika u industriji upućuje na to da je brže rastao broj proletera nego mogućnost njihova zaposlenja.

Povećanje broja nadničara i slugu, zatim pojava bijega u grad i uvećane migracije rezultat su strukturne promjene u samom narodnom gospodarstvu, napose u agraru. One su karakteristične za zemlje u periodu industrijalizacije. One otvaraju i pripremaju njezin put, put jeftine proletarizirane radne snage.

2. Promjene u zanimanju stanovništva

Promjene u ekonomskoj strukturi vide se i iz podjele stanovništva po zanimanjima. Tabela br. 12a i b sadrži podatke o tome. Ukupni broj ekonomski aktivnog stanovništva u poljoprivredi je s prosperitetom počeo opadati. Pro-

Tabela 12 a.

STATISTIČKI GODIŠNJAK KRALJEVINA HRVATSKE I SLAVONIJE I, 1905, ZAGREB 1913, STR. 90.

Cielo prisutno žiteljstvo po razredima glavnog zanimanja g. 1890. i 1900.

a) Privrednici

	1890.		1900.	
	Muških	Ženskih	Muških	Ženskih
1. Prvotna produkcija	578 616	347 559	625 183	470 040
2. Rudarstvo i talionstvo	538	10	834	12
3. Obrtna industrija	68 801	12 047	77 373	11 679
4. Trgovina i vjeresij.	10 404	2 514	13 521	2 355
5. Promet	7 489	206	10 635	375
6. Javna služba i slobodna zvanja	12 963	2 040	16 305	3 056
7. Obrambena snaga	15 517	—	15 655	—
8. Nadnič. bez dalj. oznake	3 438	4 121	10 832	4 204
9. Kućna služničad	3 092	15 008	2 988	18 419
10. Posebnici i umirovljenici	3 358	4 766	4 463	5 778
11. Ostali	1 146	759	1 812	3 725
Ukupno	705 362	389 030	779 601	519 643

Tabela 12 b.

STATISTIČKI GODIŠNJAK KRALJEVINA HRVATSKE I SLAVONIJE I, 1905,
Zagreb 1913, str. 90—91.

Cielo prisutno žiteljstvo po razredima glavnog zanimanja g. 1890. i 1900.

b) *Svojad (uzdržav. osobe)*

	1890.		1900.	
	Muških	Ženskih	Muških	Ženskih
1. Prvotna produkcija	342 836	592 997	354 819	531 234
2. Rudarstvo i talionstvo	266	576	573	1 052
3. Obrtna industrija	31 254	66 165	35 361	77 745
4. Trgovina i vjeresij.	4 506	9 474	6 052	13 732
5. Promet	4 165	9 647	6 764	15 496
6. Javna služba i slobodna zvanja	7 109	15 766	8 658	19 710
7. Obrambena snaga	530	1 337	672	1 754
8. Nadnič. bez dalj. oznake	1 885	2 941	6 330	12 482
9. Kućna služničad	—	—	520	844
10. Posebnici i umirovljenici	2 014	5 708	2 502	7 217
11. Ostali	5 345	3 014	7 481	6 062
Ukupno	399 910	707 625	429 732	687 328

cenat stanovništva u poljoprivredi je od 1890. do 1910. pao od 84,6 posto na 78,4 posto. Indeks njegova kretanja pokazuje najprije do 1900. porast od 100 na 118, a zatim u prosperitetu pad natrag na 102. Za razmak od svega 10 godina to su značajne perturbacije. Pogotovu kada se u razmaku od dvadeset godina pokazuju takvi nagli skokovi u suprotnom smjeru prema gore i prema dolje. Oni odražavaju velike napetosti u samoj strukturi društva i vanjski su znak velikih promjena u njoj. Opadanje broja poljoprivrednog stanovništva moralo je doći do izražaja i u drugim pojavama. Mislimo da je jedan od uzroka uvećane pokretljivosti seljaka upravo ta ugroženost egzistencije. Ona se morala manifestirati na mnogo načina i u njihovu životu, kao npr. pojava zadrugarstva, a napose u političkoj nadgradnji. Stvaranje Hrvatske pučke seljačke stranke bio je, po našem sudu, također izražaj te ugroženosti. Opadanje nije u procentu porasta, nego je već bilo apsolutno i g. 1910. pokazuje 130 000 ekonomski aktivnih stanovnika manje u poljoprivredi nego 1900. godine. Od te prekretnice taj broj neprestano pada u apsolutnom iznosu.

Popis stanovništva po broju ekonomski samostalnih, tj. onih koji su na čelu ekonomskih jedinica kao kuće gospodari ili vlasnici, odnosno posjednici (ukratko broj ekonomskih jedinica), pokazuje da je ono u poljoprivredi raslo prilično ravnomjerno. Njegov porast iznosi približno 1 posto na godinu. Po procentima pokazivao je lak pad. A to znači da su se druga zanimanja umnožavala brže nego u poljoprivredi.

Ako stavimo oba podatka zajedno, vidimo da je broj samostalnih, tj. broj gospodarstava rastao, a broj ljudi zaposlenih u njima padao. One su, dakle, postajale sve manje. To još pojačava naš raniji zaključak o ugroženosti seljaštva.

Stanovništvo ekonomski aktivno u obrtu pokazuje isprva porast od blizu 1 posto na godinu do 1900, a onda nastupa nagli porast na indeks 139. Broj samostalnih u obrtu pokazuje najprije opadanje, a zatim mali i naposljetku nagli porast (126). Tu ćemo grupu posebno analizirati.

Velik je porast u zanimanjima stanovništva koje se bavi trgovinom. Tu indeks raste na 175, a kod samostalnih na 149.

Još je veći porast kod javnih služba. One obasižu od 1,4 do 2 posto ekonomski aktivnog stanovništva, ali njihov indeks bilježi porast na 160.

Broj je proletera, kućne služinčadi i nadničara porastao na dvostruko u dvadeset godina. Bilo ih je po apsolutnom broju dvaput više nego ljudi zaposleni u trgovini i saobraćaju; oni dosežu gotovo polovicu broja ljudi zaposlenih u obrtu i industriji.

Prema tome, postavlja se opći zaključak o razvoju zanimanja na prijelomu stoljeća ovako:

Ekonomski aktivno stanovništvo raste najviše po broju nadničara i slugu, zatim u trgovini i saobraćaju, te u javnim službama, a zatim u obrtu, u industriji kao cjelini. Poljodjelstvo pokazuje slab porast do 1900. a zatim dalje opadanje.

3. Razvoj industrije

Kategorija »obrt« je složena od različitih vrsta zaposlenja i načina proizvodnje. Ona sadrži mali obrt i veliki obrt ili industriju, a to su dva različita načina proizvodnje. Zato je potrebno tu grupu napose analizirati. Ona nam pokazuje ovo (Tabela 13a i b). Razdijelili smo čitavu grupu na:

Tabela 13 a.

KRETANJE OBRTNIČKO-INDUSTRIJSKIH PODUZEĆA I RADNIKA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI G. 1890—1910.

a) Poduzeća

Godina	Kategorija poduzeća po broju radnika			
	Bez radnika	1—20	Preko 20	Svega
Po broju:				
1890.	22 645	10 872	109	33 626
1900.	26 320	11 690	205	38 215
1910.	31 806	14 763	255	46 824
Po postotku:				
1890.	67,34	32,33	0,33	100,00
1900.	68,87	30,60	0,53	100,00
1910.	67,93	31,53	0,54	100,00

Šidak - Gross - Karaman - Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968, 321.

Tabela 13 b.

b) Radnici

Godina	Kategorija poduzeća po broju radnika			
	Bez radnika	1—20	Preko 20	Svega
Po broju:				
1890.	—	20 792	9 855	30 647
1900.	—	23 181	18 597	41 786
1910.	—	32 080	23 151	55 231
Po postotku:				
1890.	—	67,84	32,16	100,00
1900.	—	55,49	44,51	100,00
1910.	—	58,08	41,92	100,00

Sidak - Gross - Karaman - Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968, 322.

a) obrtnike koji ne zapošljavaju najamne radnike uopće;

b) obrtnike, koji imaju 1 do 20 najamnih radnika, dakle koji se još mogu računati u obrtnike, jer sami fizički rade u radionici zajedno s radnicima, (po našoj statistici računalo se tek poduzeće sa više od 20 radnika kao industrijsko poduzeće);

c) radnici koji rade kod obrtnika;

d) industrijska poduzeća (s više od 20 radnika);

e) radnici u industrijskim poduzećima.

Zanima nas osobito kakav je bio porast u pojedinim skupinama na prijelomu stoljeća u doba početka prosperiteta. Neke su brojke veoma karakteristične. Vidimo, na pr., da je broj obrtnika koji ne zapošljavaju pomoćno osoblje porastao brže nego broj obrtnika koji imaju najamne radnike. Broj se obrtnika bez radnika od 1890. do 1900. tek nešto brže uvećao nego broj obrtnika s najamnim radnicima. No, do 1910. je njihov broj znatno uvećan, jače nego potonjih. Broj je radnika zaposlenih kod obrtnika još brže rastao i dosegao indeks 154. To upućuje na raslojavanje kod obrtnika. Najbrže raste broj radnika kod obrtnika, zatim raste brzo broj obrtnika koji nema radnika. Najprije raste broj obrtnika koji zapošljavaju sve veći broj radnika. Prosječno je na jednog obrtnika dolazilo 1,91 radnika 1890. Godine 1900. broj je povećan na 1,98 a ista se tendencija nastavlja 1910. kada dolazi do prosječnih 2,17 obrtničkih radnika na jednog obrtnika. To je, doduše, sporo kretanje, ali kod obrta s njegovim sredstvima za proizvodnju, ne može se ni očekivati brže kretanje. Ipak se pokazuje porast od 13,6 posto.

Uvećanje broja obrtnika je u usporedbi s porastom industrije relativno veoma malo. Broj je industrijskih poduzeća naglo porastao, od 109 na 255, ili po indeksu (od 100 na 234) na dva i po puta, a broj industrijskih radnika jed-

nako (indeks 235), ili od 9 855 na 23 151. Pri tom treba imati na umu da to nisu svi radnici koji rade u industriji, nego samo oni koje je tadašnja klasifikacija priznavala i koji su u času popisa zatečeni u prerađivačkoj industriji. Tu nisu uključeni oni mnogobrojni nadničari, sluge i seljaci koji rade različite pomoćne poslove oko industrijskih poduzeća u šumama, u građevinarstvu, oko tvornica, kao sezonski radnici i »samostalni« akordaši, saobraćajni radnici, kirijaši itd.

Ako usporedimo broj zaposlenih u različitim zanimanjima s našom analizom u prethodnom poglavlju, onda vidimo da je broj industrijskih poduzeća i broj radnika u industriji najbrže rastao.

Usporedimo li napose strukturu grupe radnika u obrtu i industriji, vidimo da je ukupan broj radnika zaposlenih u toj grupi gotovo udvostručen. Ali je na 10 radnika u obrtu dolazilo 1890. 4,7 radnika u industriji. Taj je broj do 1900. povećan na 8, a u 1910. iznosi 7,2. To jest, sastav se radničke klase izmijenio u tom smislu da je odnos industrijskih radnika prema obrtu rada u prerađivačkoj industriji već 1900. postao dvaput veći nego 1890. Sastav se dakle radničke klase temeljito izmijenio u dvadesetak godina. Nije se više radilo o obrtničkim kalfama, nego o industrijskim radnicima u sve većim i mnogobrojnim poduzećima. To nam objašnjava pojavu i potrebu sindikalnog pokreta kod radnika kao i potrebu političkog pokreta koji zastupa njihove interese.

Uvećanje broja zaposlenih radnika u industriji znači da su postojala i sredstva za rad s kojima su oni radili. Drugim riječima, da je bila postignuta i koncentracija kapitala koja je izazvala njihovo zaposlenje.

4. Razvoj industrije

Raspolažemo nekim podacima koji pokazuju razvoj i uvećanje industrijske proizvodnje. Ta je proizvodnja organizirana na kapitalistički način i predstavlja razmjerno velike investicije kapitala.

	1895.	1900.	1905.
rudarska proizvodnja	1 338	1 733	1 884
proizvodnja uglja i lignita u 000 t	1 089	193	261
broj parnih kotlova u industriji		563	715

Te brojke svjedoče o ubrzanju porasta industrije. Razdijelimo li podatke prema broju industrijskih poduzeća i po broju njihovih radnika onda vidimo kako su se pojedine grane industrije razvijale upravo u promatranom razdoblju.

Metalna industrija započela se razvijati upravo poslije 1890. Isto tako je započela radom i industrija strojeva. Brže se razvija tekstilna i odjevna industrija, a također i kemijska. Opaža se izvjestan zastoj kod drvne industrije, još uvijek najbrojnije u zemlji, ali građevna industrija i industrija kamena i zemlje, te tipične industrije investicija, naglo napreduju.

Pored tih industrijskih poduzeća, u koja se računaju samo ona s više od 20 radnika, ima također i obrta i poduzeća s manje od 20 radnika koja se služe motornom snagom.

Ukupno je 1906. bilo u Hrvatskoj i Slavoniji 611 tvornica koje su upotrebljavate motorni pogon s ukupno 29 827 konjskih snaga i koje su zapošljavale 24 687 ljudi. Dakle, na jednoga zaposlenog u poduzeću dolazila je 1,21 konjska snaga.

Ta je industrija angažirala već znatne kapitale. O njima nemamo neposrednih podataka. Postoje samo podaci o kapitalima industrijskih dioničkih društava i to za godinu 1905. i 1910.

Kapital 34 društava koja su imala sjedište u Hrvatskoj i Slavoniji gotovo se utrostručio u pet godina, kada je njihov broj porastao na 53. On je već 1905. iznosio 12 milijuna kruna, a čitava aktiva tih industrijskih društava 34 milijuna kruna. Osim toga bilo je na području Hrvatske 1905. i 9 industrijskih društava koja su imala sjedište u Ugarskoj ili na Rijeci s kapitalom od 11 mil. kruna i aktivom od 23 milijuna; do 1910. broj je tih društava spao na 5, ali je njihov ukupni kapital porastao na 14 milijuna, a aktiva na 31 milijun kruna ukupno.

Konstatirali smo da se industrija počela razvijati od vremena prosperiteta ubrzanim tempom, ali ona nije ni približno pokrivala potrebe stanovništva. To je stanovništvo još uvijek glavne potrebe za industrijskom robom zadovoljavalo iz austrijske polu Monarhije tj. iz Austrije, Češke i Štajerske, a manjim dijelom iz Ugarske. Uvećano gradsko stanovništvo i seljaci koji su uvećali proizvodnju predstavljali su prošireno tržište. Povećani broj trgovina i trgovačkog osoblja pokazuje da se trgovina naglo razvijala. To se vidi i iz drugih podataka, osobito iz kretanja trgovačkih poslova, što se ne može vidjeti direktno iz kretanja robe, jer za to nema statistike. To se može pratiti iz kretanja trgovačkog kredita i trgovačkih mjenica.

Međutim, bitno je za prosperitet da je povećana efektivna kupovna moć stanovništva i da je domaća industrija uočila to uvećano tržište, koje se snabdijevalo industrijskom robom iz drugih zemalja. To je stvaralo želju i potrebu da se industrija širi i uvećava. Sredstva za to pružala je akumulacija kapitala u samoj zemlji i uvoz stranog kapitala. Iz povećanja, pak, broja trgovina pojedinih struka možemo zaključiti kakvo je bilo uvećanje tržišta.

Očigledno je uvećan broj trgovaca i to ne samo stokom i zemaljskim plodovima, što je posljedica uvećane agrarne proizvodnje, nego i uvećanje trgovine tekstilom i odjevnim predmetima, te željeznom robom i staklom.

Industrija je počela živo raditi. I industrijski je kapital već zašao dobro na proizvodnju. On je upoznao mogućnosti domaćeg tržišta, on je i uznapredovao. U tom napredovanju kočio ga je nedostatak kapitala. Taj su mogle dati privatne banke i država. Kočila ga je napose i izrazita mađarska ekonomska protekcionalistička politika, pored toga su Hrvatska i Ugarska bile jedno carinsko područje s Austrijom. Zato su metode zaštite bile u Ugarskoj dru-

gačije. One su išle u prvom redu u korist mađarskoj industriji, a industrija je u Hrvatskoj bila zapostavljena. To je bilo velik razlog nezadovoljstvu kapitala u Hrvatskoj s mađarskom politikom.*

* Ovaj prilog potječe iz autorove ostavštine. Redakciju teksta izvršio je prof. dr Igor Karaman, a provjeru brojčanih podataka unutar teksta prof. Štefanija Popović, asistent u Institutu za hrvatsku povijest. Ona je izradila i sve tabele koje su tekstu nedostajale. — Poglavlje o akumulaciji kapitala ostalo je u rukopisu neobrađeno, ali ta praznina ne umanjuje vrijednost cjeline teksta. O akumulaciji kapitala u Hrvatskoj u predratnom razdoblju usp. J. Šidak—M. Gross—I. Karaman—D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968, 261—262.

Redakcija.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor

*IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK*

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE